

پیامد ها و راهکارهای اقتصادی و اجتماعی صنعت توریسم

دکتر سیمین ارمغان ، هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی ، واحد شهر ری

چکیده

امروزه صنعت گردشگری یکی از اشتغال زاترین و درآمد زاترین صنایع به شمار می رود و پیش بینی می شود که در سده اخیر این صنعت پیشتاز بوده و سیر صعودی آن ادامه یابد. غالب کشورهای جهان تلاش گسترده ای در جهت تقویت و بهبود وضعیت آن انجام می دهند. بی تردید این صنعت در قرن آینده از نظر میزان سرمایه گذاری و اشتغالی که ایجاد خواهد کرد ، نقش مؤثری را در تأمین منافع مالی کشورها در کلیه بخشها به عهده خواهد داشت. جهانگردی اقتصاد جهانی را تحت تأثیر قرار می دهد. منبعی مهم برای شکوفایی اقتصاد کشورهای در حال توسعه و برقرار کننده توازن های مالی در اقتصاد بین المللی کشورها است . زندگی اجتماعی را با ایجاد مشاغل گوناگون و ارتقاء سطح در آمد طبقات وسیعی از مردم کشورهای جهانگرد فرست و جهانگرد پذیر تغییر می دهد.

در تدوین طرح ها و برنامه ها برای ایجاد یا گسترش صنعت یا هر فعالیت اقتصادی باید عواقب منفی و مثبت آن را در نظر گرفت . هرچند جهانگردی دارای منابع بیشمار اقتصادی ، اجتماعی ، سیاسی ، زیست محیطی و فرهنگی است ولی باید به منظور جلوگیری از خسارتهای احتمالی و آگاهی از خطرات بالقوه ای که در یک جهانگردی لجام گسیخته و بی برنامه وجود دارد و تدوین راهبردی کلی و برنامه ریزی اصولی در زمینه جهانگردی و کاهش آسیبهای فرهنگی و مادی اشاره نمود.

واژگان کلیدی: جهانگردی، اقتصاد جهانی، جهانگرد فرست، جهانگرد پذیر

پدیده نوین جهانگردی که برخاسته از افزایش اوقات فراغت است به تدریج در تمامی جوامع رسوخ کرده است واز جنبه های گوناگون آثار مثبت و منفی بوجود آورده است. امروزه مهمترین بخش از اوقات فراغت افراد در جوامع گوناگون به جهانگردی اختصاص می یابد از این رو در جنبه های زندگی بشریت معاصر تأثیر فراوان می گذارد. روشن است که نقش ارزنده فرهنگی و اجتماعی این صنعت پایدار می تواند فراتر از جوانب اقتصادی آن باشد و کرانه های قلمرو فرهنگ، جامعه، محیط زیست و حتی سیاست را نیز در می نوردد و می توان این ادعا را نمود که این صنعت در استحکام پیوند های اجتماعی جوامع و بسط و گسترش روابط بین المللی و برقراری و استمرار صلح جهانی سهم به سزایی دارد. توسعه جهانگردی در چهارچوب زندگی کنونی امری ضروری است و همراه با گسترش اوقات فراغت و ارتقاء سطح زندگی، طول عمر، بهبود سلامت جسمی، گسترش فرهنگ، پیشرفتهای ذهنی، تقویت روحیه جستجوگری در مردم و بلاخره رشد و گسترش کمی و کیفی وسایل حمل و نقل شدت می یابد. حال که جهانگردی با سرعتی شگرف به زندگی مردم راه می یابد. باید به نظری بلند و مدیریتی عالمانه، آگاهانه و با برنامه ریزی درست، نه تنها از آثار منفی کاست بلکه چون موهبتی عظیم به ویژه با توجه به خصوصیات ایران زمین، برای تعالی کشور از آن استقبال نمود.

آثار معنوی - روحی گردشگری

اثر جهانگردی در ارتقاء فرهنگ روحی- معنوی مسافر، موجب تکامل و تعالی انسان و بیانگر عروج اوست. سرنوشت آدمی توجیه کننده سیر و سفر و سیاحت جهانگردی است.

با سیری در تاریخ و مرور احوال بزرگان علم و اخلاق به این نکته پی می بریم که بسیاری از چهره های پر فروغ جوامع بشری، راهنمایان و مربیان آدمی، برای نیل به فضایل اخلاقی و دسترسی به معاف عالی بشری و سرچشمه لایزال حقیقت سفرها کرده اند و مرارتها کشیده اند به همین دلیل در کتب آسمانی و اخلاق و دیوان شعرا و ... جملاتی در مورد آثار سفر بر تعالی روح و اخلاق انسان آمده است.

در قران کریم در مورد سیر و سفر آیات بشماره نازل شده که بیشتر آنها با هدف خداشناسی آگاهی یافتن از سرنوشت اقوام گذشته، عبرت آموزی در جهت تغییر اندیشه ها، رویه و رفتار و تعالی و گسترش دانش و بینش انسان است. اسلام برای خداشناسی و تهذیب نفس راههای گوناگونی ارائه می دهد که سوق دادن افکار و عقل به ژرف نگری در نظام هستی، پدیده های آسمانی، زمینی و حیوانی و گیاهی نمونه هایی از آن است.

"قل سیرو فی الارض فانظروا کیف بدالخلق ثم الله یمشی النشاء الاخران الله علی کل شیء قدیر"

بگو ای پیامبر در زمین سیر و سفر کنید و ببینید که خدا چگونه موجودات را از نیستی به هستی آورد و سپس به عالم دیگر رهسپار می کند، به درستی که خدا بر هر چیزی تواناست.

از مهمترین فواید دیگر سفر، پند آموزی از تاریخ، سلامتی روح و جسم، آموختن دانش و معرفت و تقویت آداب

و رسوم و سنن ملی می باشد. (محلالتی، ۱۳۸۰، ص ۴۸)

تأثیر جهانگردی در محیط زیست انسانی و طبیعی

در سراسر تاریخ جابجایی انسانها و نیازهای برخاسته از آن، زمینه لازم را برای ایجاد تأسیسات و تجهیزات مربوط به استقرار، پذیرایی و مداوا، تفریح و رفع خستگی، فراهم کرده است. بدیهی است که ایجاد این تأسیسات و چشم اندازهای طبیعی ساختارهای زندگی شهری و روستایی را کاملاً تحت تأثیر قرار می دهد. ویرانه های بجا مانده از کاروانها و چاپارخانه ها در ایران و آثار مهمانسراها در کنار چشمه های آب گرم معدنی و جاده ها و راهها، در بسیاری از نواحی شهری و روستایی دلایل روشنی بر این امر است.

هم اکنون برای پاسخگویی به خواست های جهانگردان، در همه کشورهای جهان، مهمانسراهای بزرگ و مجهز، شبکه عظیم راههای هوایی، دریایی و زمینی، فرودگاهها و تأسیسات اسکی، در مراکز شهری و روستایی در کنار دریاها و رودخانه ها و کرانه کوهها ایجاد شده است. بسیاری از بناهای باستانی ویران شده، احیا می شوند. بنابر این جهانگردی نقش عظیمی در فضای زندگی مردم جهانگرد پذیر، بر عمران و آبادانی شهرها و روستاها بر چشم انداز طبیعی دارد. علاوه بر آن جهانگردی سبب زنده نگاهداشتن سنت ها و آداب و رسوم گذشته، حفظ آثار تاریخی و اصالت قومی می گردد.

از جمله پیامدهای منفی جهانگردی می توان به ابهامات اقتصادی، کاهش توان خرید جمعیت بومی، استعمارگری نوین، به ابتذال کشیدن مقدسات، باورها و همشکل سازی و نقش جهانگردی در سوداگری و همچنین تأثیر نامطلوب جهانگردی بر طبیعت را اشاره کرد.

بدیهی است پاره ای از علل آلایندهای جهانگردی را باید در ابعاد آن و پاره ای دیگر را در ضعف بنیان های اخلاقی و عدم آموزش و برداشت نادرست از مفهوم جهانگردی جستجو کرد. مثلاً خراب شدن سواحل، نابودی چشم اندازهای، افزایش تلفات و خسارات انسانی، تأثیر بد روحی و فرهنگی که در کشورها و مناطق مورد بازدید مشاهده می شود از نبود آموزشهای لازم، ناآگاهی، ضعف بنیانهای اخلاقی و نارسایی فرهنگی خبر می دهد.

از آنجا که جهانگردی فعالیتی است که با طبیعت سر و کار دارد و دارای ماهیتی انسانی است و دلیل وجودی و استمرار خود را در همین طبیعت و بر آورده کردن آنچه در این طبیعت پویا وجود دارد، می جوید در برخی شرایط می تواند امری غیر از معیاری برای آشوب و تشوش انسانها باشد. جهانگردی به مراتب بیشتر از آثار منفی، نتایج مثبت به بار می آورد و این امر در صورتی تحقق مییابد که بر اساس تصویر برداشتی روشن از جهانگردی و آثار آن، سیاستی مثبت و جامع تدوین شود. برای تدوین چنین سیاستی قبل از هر چیز باید یک سلسله کارهای فرهنگی و روان شناختی برای چاره ضایعات اجتماعی و فرهنگی که قبلاً مطرح شد انجام داد. (محلای، ۱۳۸۰، ص ۱۱۲)

آثار فرهنگی - اجتماعی جهانگردی

آثار فرهنگی و اجتماعی جهانگردی از سه زاویه قابل بررسی است

- ۱) آثار فرهنگی - اجتماعی بر مقصد که تا چه حد توانایی جذب تعداد معینی جهانگرد را داراست.
- ۲) آثار فرهنگی - اجتماعی جهانگردی بر سبک زندگی، اثری که دیدار کنندگان بر ارزشها و سبک زندگی مردم محل می گذارند.

- ۳) آثار فرهنگی و اجتماعی - فرهنگی جهانگردی بر هنرها، نفوذ و اثر دیدار کنندگان بر هنرهای نظیر نقاشی، مجسمه سازی، معماری و تئاتر این سه اثر پیامد های زیر را به دنبال داشته اند.
- تعداد دیدار کنندگان باعث رونق اقتصادی محلی می شوند، دیدار کنندگان ثروت و شغل ایجاد می کنند و موجب بهبود در تأسیسات زیر بنایی محلی می شوند و تسهیلات و خدمات جدید را پایه گذاری می کنند و دیگر انواع سرمایه گذاری ها را بر می انگیزند.
 - جهانگردی تماس و ارتباط بیشتری با دنیای بیرون ایجاد می کند، فرایند بین المللی شدن را تقویت و جریانهای دو طرفه اطلاعات را تشویق و تحریک می کند. تبادل فرهنگی را ارتقاء می بخشد و منجر به واردات کالاها و خدمات بیشتر می شود. بطوریکه حیطة تجارت و ارتباطات را توسعه می دهد.
 - جهانگردی مخاطبان و شیفتگان جدیدی برای هنرهای محلی ایجاد می کند و اثر غیر مستقیم قابل توجهی بر همه تبلورها و تجلی های هنری دارد.
 - این آثار ممکن است در جهت منفی تغییر کند:
 - ممکن است مردم محلی تمایلی به تقسیم آثار دلپذیر محیطشان با تعداد زیادی از دیدار کنندگان را نداشته باشند.
 - ممکن است مقاومت هایی در برابر تغییر در ارزشها و سبک زندگی صورت گیرد.
 - ممکن است مخالفت هایی با اثر نیروهای این بازار بر هنرهای سنتی و معاصر صورت پذیرد.

تأثیرات اقتصادی - اجتماعی توریسم

- در صورتیکه برنامه ریزی و مدیریت فعالیتهای توریستی با احساس مسئولیت و تأکید بر توانمندی های ملی، محلی و منطقه ای انجام شود می تواند آثار مثبتی برای جامعه میزبان به ارمغان آورد از جمله:
 - افزایش در آمد های ملی به لحاظ ارز آور بودن فعالیتهای توریستی
 - علاوه بر گسترش اشتغال در بخشهای مختلف، این صنعت به رونق سایر بخشهای مختلف اقتصادی کمک خواهد کرد.
 - بهره برداری از منابع توریستی به توسعه صنایع دستی و تجهیز امکانات تفریحی و تفریحی کمک می کند
 - عمران منطقه ای به علت سرمایه گذاری در پتانسیلهای محلی نظیر روستاهای تاریخی، طبیعی، قلعه ها، مناطق خوش آب و هوا، که به افزایش تعادل های منطقه ای کمک می کند.
 - گسترش یکپارچگی و همگرایی اجتماعی - فرهنگی در سطح کشور از طریق توسعه روابط اجتماعی و شناخت متقابل میان اقوام و ملیت هایی که در درون مرزهای سیاسی یک کشور زندگی می کنند.
 - شتاب بخشیدن به فرهنگ توسعه و گسترش زمینه های شناخت ملت ها نسبت به همدیگر و ایجاد بسترهای مناسب برای تفاهم بین المللی زمینه مطلوبی برای تحول و تکامل ارزشی در جامعه خواهد بود.
- (قربانی، ۱۳۸۲، ص ۱۲۰)

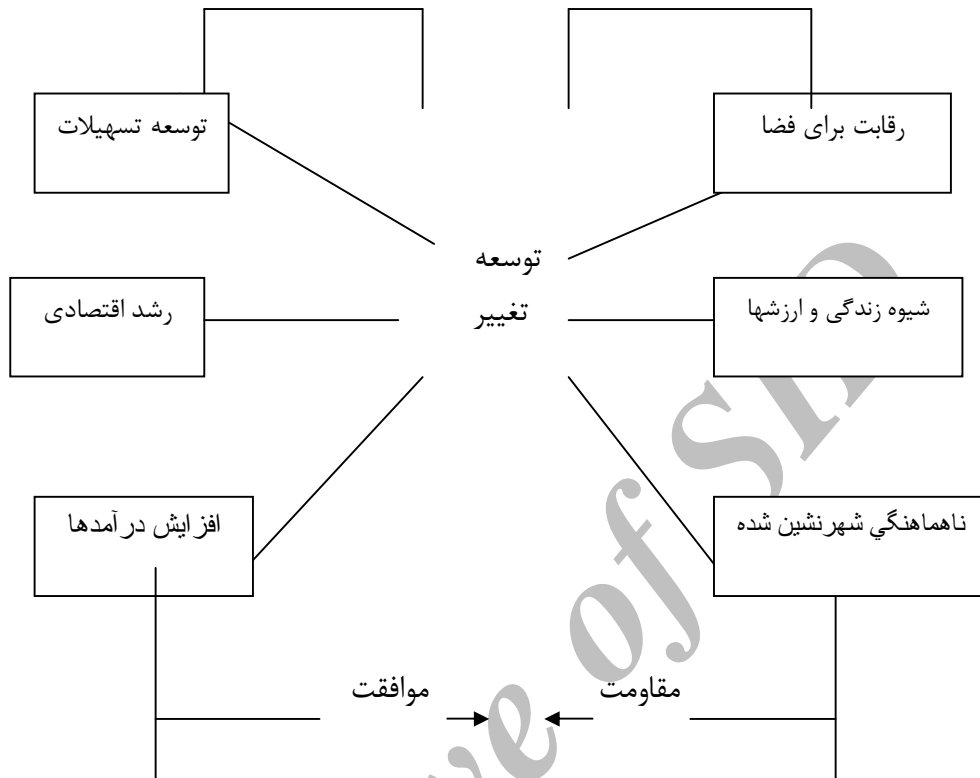
جدول شماره (۱) اثرات منفی و مثبت فرهنگی و اجتماعی گردشگری

اثرات منفی	اثرات مثبت	عامل
تغییر در فعالیت های سنتی و هنری ، شلوغی و ازدحام در مناطق سنتی	افزایش حمایت از فرهنگ سنتی و به نمایش گذاردن هویت قومی	فرهنگ در جذب گردشگر
شیوع بیماری و افزایش نموده های منفی	از بین رفتن نمود های منفی و ایجاد فرصت های اجتماعی	برخورد مستقیم گردشگران و مردم محلی
افزایش نابرابری اجتماعی و تضاد	کاهش نابرابری اقتصادی و اجتماعی	تغییر در ساختار اقتصادی
فشار بیش از حد بر مناطق تفریحی	توسعه فضاهای گردشگری	توسعه تشکیلات جهانگردی
افزایش جمعیت و جرم و جنایت	افزایش تاسیسات بهداشتی و خدماتی	افزایش جمعیت

منبع

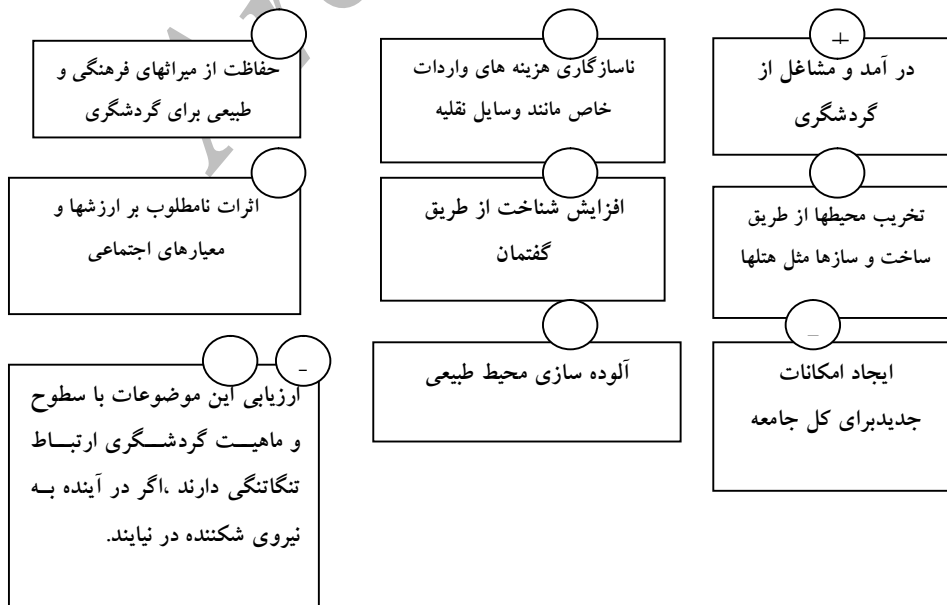
Based on a review of the literature conducted by Pearce , Moscard and Rose (1996)

"روابط متقابل بین توسعه و مقاومت های ناشی"

پیامد های مثبت و منفی جهانگردی در کشورهای در حال توسعه :

گردشگری می تواند برای کشورهای در حال توسعه دارای محاسن و معایب اجتماعی ، اقتصادی و محیطی باشد:

SORCE: United Nation Environment Program (1979) , in senior (1982)

گردشگری فعالیتی سودمند برای جوامع و کشورهای میزبان

- جمعیت محلی باید با فعالیتهای گردشگری آشنا شوند و از منافع اجتماعی و اقتصادی ای که خود آن را به وجود می آورند به ویژه در اشتغال زایی مستقیم و غیر مستقیم حاصل از آن صنعت ، سهمی منصفانه و متوازن داشته باشند.
- سیاستگذاری های گردشگری باید به گونه ای اجراء شود که به بهبود سطح معاش جمعیت میزبان کمک نموده ، و نیازهای آنها را تا حد امکان برآورده سازد. طراحی ، ساخت و ساز و بهره برداری از اقامتگاهها باید تا حد امکان ، با تاروپود اقتصادی و اجتماعی بومی عجین شود .
- لازم است به مشکلات خاص حوزه های ساحلی ، محدوده جزایر و مناطق آسیب پذیر روستایی و کوهستانی توجه خاصی مبذول شود ، چرا که با وجود کاهش فعالیت های سنتی اقتصادی ، صنعت گردشگری به ندرت ، امکان پیشرفت و توسعه را در اختیار این مناطق قرار می دهد.
- خبرگان گردشگری ، به ویژه سرمایه گذاران ، که تحت مقررات تصویب شده توسط مقامات محلی اداره می شوند، باید مطالعاتی راجع به پی آمدهای اجرای پروژه های توسعه ، بر محیط زیست و حوزه طبیعی اطراف خود انجام دهند به علاوه باید با نهایت بی طرفی اطلاعات لازم پیرامون برنامه های آتی و پی آمدهای قابل پیش بینی را به اطلاع عموم برسانند.

نقش جهانگردی در حفاظت محیط زیست :

جهانگردی قادر است کانون توجه را به مسائل مهم زیست محیطی معطوف کند و پایه گذار طرحهایی باشد که موجب حفظ و حراست از محیط زیست می شود چنانچه :

- (۱) جهانگردی می تواند توجه عموم را به جاذبه های تاریخی و باستانی جلب کند و برای حفظ و مرمت آنها با کمک علاقه مندان به این جاذبه ها صندوقی ایجاد کند.
- (۲) جهانگردی توجه عموم را به تنوع گونه های حیوانی که در معرض نابودی هستند قرار می دهد.
- (۳) جهانگردی به حفظ و حمایت از مناطق جنگل کاری شده دارد و تالابها را پررنگ و برجسته می کند و موجب ایجاد صندوق های مالی برای ایجاد پارکها و مناطق حفاظت شده ملی دارد.
- (۴) تأسیسات جهانگردی اغلب می تواند الگوهای جدید مصرف و صرفه جویی انرژی را به جامعه محلی معرفی می کند.
- (۵) جهانگردی قادر است در بسیاری از جاها از طریق تغییر و بهبود ظاهر مناظر طبیعی و بهره گیری از معماری مدرن ، نیاز به خرید سیستم های گران قیمت خنک کننده و... را کاهش دهد.
- (۶) جهانگردی اغلب در توسعه ، نوسازی و زیبا سازی محیط های صنعتی ، مناطق معدنی و مکان های کنار رود خانه ای که سالها از آن استفاده نشده ، اثری نافذ و قوی دارد و می تواند جریانی از رفت و آمد را

به مناطق زیبا و جذاب ایجاد نماید و با فشار بر آنها، صندوقی را برای حمایت و مدیریت این مناطق دایر نماید.

۷) جهانگردی دریایی می تواند توجه عموم را به مشکلات آلودگی، نابودی آبزیان، خلیج ها و مرجان ها و ۰۰۰ جلب کند و در نهایت سبب حفظ و نگهداری سیستمهای حمل و نقل سنتی شود.

نقش جهانگردی در توسعه اشتغال :

صنعت توریسم در سطح جهانی برای بیش از دویست میلیون نفر شغل ایجاد کرده و حدود ۱۱ درصد از کل اشتغال جهانی را به خود اختصاص داده و بدیهی است که با توسعه این صنعت، آمارهای مذکور نیز افزایش خواهند یافت. اکنون گردشگری به عنوان یک صنعت درآمدزا و رونق دهنده چرخ های اقتصادی کشور، نقش مهمی در ارتباط بین ملل و اقوام در جهان دارد. به این ترتیب باید پذیرفت که جهانگردی یک تهدید نبوده و جهانگردان نیز تهدید نیستند، بلکه فرصت اند.

امروزه برخی کارشناسان توجه به دیگر بخش های درآمدزا نظیر صنعت گردشگری را ضروری می دانند و بر این باورند که با تداوم سیاست تنش زدایی در روابط خارجی و کاهش حساسیت های بین المللی نسبت به سیاست های خارجی کشورها، می توان با ایجاد زمینه مساعد برای جلب گردشگران کمک کرد. توریسم صنعتی است که برای مشاغل گوناگون زمینه های اشتغال را ایجاد می نماید. بنابراین ضرورت دارد که جاذبه های گردشگری در خارج از مرزها به نحو مطلوب تبلیغ گردیده و زمینه های لازم برای سهولت رفت و آمد جهانگردان خارجی فراهم آورد به این ترتیب امکان ایجاد اشتغال سالم و سریع وجود دارد.

جهانگردی از جمله صنایعی است که ماده اولیه آن (یعنی جاذبه های طبیعی و انسانی) بطور خدادادی وجود دارد، و تنها با یک مدیریت صحیح، بهنگام و عملگرا خواهد توانست با ایجاد زیرساختهای لازم جهت این صنعت مقدمات ورود جهانگردان را فراهم نمود.

منافع اقتصادی و اجتماعی ناشی از ورود جهانگردان چه در سطح داخلی و چه در مقیاس بین المللی به قدری خواهد بود که عرصه های مختلف زندگی مردم را متحول خواهد ساخت. در جهانگردی داخلی، با گردش چرخه اقتصادی و به جریان در آمدن سرمایه در بخش های مختلف خصوصاً در نواحی کمتر توسعه یافته یک توازن مداوم ایجاد خواهد شد. در عرصه جهانگردی بین المللی نیز حصول منافع اقتصادی، سیاسی، اجتماعی ناشی از ورود جهانگردان و تأثیرات مثبت آن بر سطح رفاه مردم خود کاملاً گویا است.

در مجموع بر طبق نظریات کارشناسان اقتصاد جهانگردی و توصیه های بانک جهانی یکی از راههای پر بازده و سهل الوصول جهت دست یافتن به توسعه اقتصادی، اجتماعی کشورها، گسترش سطح فعالیت های جهانگردی آنها است. فعالیت هایی که به لحاظ چند بخشی بودن عرصه های مختلفی نظیر. صنایع دستی، حمل نقل، مواد غذایی، هتلداری، بانکداری، بیمه، و... را دربر خواهد گرفت. بدیهی است که به تبع اشتغال، درآمد و به دنبال آن افزایش سطح رفاه و آسایش افراد تأمین خواهد شد. جلوگیری از مهاجرت بی رویه به شهر های بزرگ، انتقال مفاهیم ارزشی، آداب رسوم، زبان و در یک کلام فرهنگ مناطق مختلف به واسطه رونق این نواحی از نتایج دیگر توسعه این صنعت خواهد بود.

نتیجه

توسعه گردشگری ورودی به سبب ایجاد تقاضا در بازار محصولات گردشگری، آهنگ سرمایه گذاری در تاسیسات و تجهیزات و امکانات گردشگری را شتاب می‌بخشد که این خود موجی تازه از رونق اقتصادی را به همراه دارد. علاوه بر این درآمدهای ارزی ناشی از گردشگری ورودی، سبب بهبود تراز پرداخت ها و تقویت پول ملی نیز می‌شود. تاثیرات فرهنگی زمینه ای دیگر از آثار گسترده رونق گردشگری ورودی است که اهمیت آن کمتر از زمینه‌های اقتصادی نیست.

ورود گردشگر خارجی نقطه آغاز یک ارتباط فرهنگی و زمینه ساز شناخت تاریخ و فرهنگ و تمدن سرزمین دیگری است که به درک متقابل و تفاهم بین المللی کمک موثری می‌کند. تاثیرات فرهنگی مثبت ناشی از رونق گردشگری ورودی در فضای سیاسی بین المللی که اکنون با بروز مسائل و موضوعات ناخوشایند فضای تنش‌زایی را پدید آورده، بیش از پیش می‌تواند چاره‌ساز باشد. بهبود و ارتقای استانداردهای گردشگری نیز یکی از زمینه‌های بارز توسعه گردشگری ورودی است که با ایجاد تقاضای جدید در این بازار، آثار مثبت و سازنده آن نه تنها در بهبود کیفیت تاسیسات و تجهیزات و امکانات گردشگری، بلکه در بهبود کیفیت کالاها و خدمات قابل ارائه به گردشگران و نیز بهبود آموزشها و قابلیت‌ها، توانایی‌های نیروی انسانی هم به طور ملموس دیده می‌شود.

چنین تاثیراتی تنها بیان کلی‌ترین پیامدهای مثبت و ارزشمند رونق گردشگری ورودی است. آیا می‌توان از آثار ارزنده توسعه گردشگری ورودی که گشاینده دریچه‌ها و افق‌های تازه‌ای در توسعه اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و ... است چشم پوشیده و نسبت به آن بی‌اعتنا بود.

منابع

۱. آفتاب، جامعه شناسی و روانشناسی جهانگردی، سه شنبه ۵ مهر ۱۳۸۴
۲. رابر داس ویل، مترجمان اعرابی محمد و ایزدی داوود، مدیریت جهانگردی، مبانی راهبردها و آثار، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران، ۱۳۷۸
۳. حیدری، رحیم و حسین زاده، کریم، جستاری پیرامون ارزیابی صنعت توریسم در ایران، نشریه دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، شماره ۳، ۱۳۸۲
۴. چاک. وای. گی، ترجمه پارسایان علی و اعرابی، محمد، جهانگردی در چشم اندازی جامع، دفتر پژوهشهای فرهنگی، ۱۳۷۷
۵. الوانی مهدی و دهدشتی شاهرخ، اصول و مبانی جهانگردی، بنیاد مستضعفان، ۱۳۷۳
۶. الوانی، مهدی، جهانگردی و توسعه، مرکز تحقیقات و مطالعه سیاحتی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۲
۷. نظامنامه جهانی اخلاق در گردشگری، سازمان جهانی گردشگری WTO، ۱۹۹۶
۸. قره نژاد، حسین، مقدمه ای بر اقتصاد و سیاست گذاری توریسم، مانی، ۱۳۷۴

۹. کهرم ، اسماعیل ، اکولوژی فعالیت های تفریحی و صنعت جهانگردی ، سازمان محیط زیست ، ۱۳۷۴
۱۰. گزارشات اقتصادی جهانگردی ، wto ، ۱۹۹۸
۱۱. محلاتی ، صلاح الدین ، جهانگردی ، دانشگاه شهید بهشتی ، ۱۳۸۲
۱۲. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی ، معاونت امور سیاحتی و زیارتی ، برنامه پیشنهادی ایرانگردی و جهانگردی ۲۵ سال آینده زیر نظر اداره کل نظارت بر خدمات سیاحتی و زیارتی ، دی ماه ۱۳۷۵

13. Lee , John , 1998 , Tourism and Development in third world , London
14. Faulkner ,Bill ,2001 , Tourism hn the 21 st. century , london , continuum
15. Turner , Louise(1976) The International Division Of Leisure Tourism In The Third , World Development

Archive of SID